

**SOLIQ AUDITINI RAQAMLASHTIRISH VA SOLIQ
TO‘LOVCHILAR HUQUQLARINI KAFOLATLASH ORQALI
UNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

YUSUPOV MANSUR RASULOVICH

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Tezida O‘zbekistonda soliq auditi jarayonlarini raqamlashtirishning hozirgi holati, soliq tekshiruvlarida tadbirkorlik sub’yektlari huquqlarini himoya qilishning huquqiy kafolatlari hamda soliq nizolarini sudgacha hal etish amaliyoti tahlil qilingan. Elektron soliq auditi, standartlashtirilgan audit fayli va kooperativ muvofiqlik mexanizmlarini joriy etish orqali soliq auditining fiskal samaradorligi va xolisligini oshirish bo‘yicha takliflar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: soliq auditi, raqamlashtirish, elektron soliq auditi, elektron hisobvara-faktura, SAF-T, kooperativ muvofiqlik, gorizontal monitoring, soliq nizolari, soliq to‘lovchi huquqlari.

Raqamli iqtisodiyotga o‘tish soliq ma’muriyatchiligi, xususan soliq auditining mazmuni va shakllarini tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy soliq auditi soliq to‘lovchining joyiga chiqib, birlamchi hujjatlarni qo‘lda o‘rganishga asoslangan bo‘lsa, bugungi kunda soliq organlari elektron hisobvara-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikasi, bank to‘lovlari va bojxona deklaratsiyalari kabi katta hajmdagi ma’lumotlarga real vaqt rejimida ega bo‘lmoqda. Fikrimizcha, bunday sharoitda soliq auditining samaradorligi ikki o‘zaro bog‘liq omilga — ma’lumotlarni tahlil qilishning texnologik imkoniyatlariga va soliq to‘lovchining tekshiruv jarayonidagi huquqiy kafolatlariga bog‘liq. Birinchisi auditning fiskal natijasini, ikkinchisi esa uning xolisligi va jamiyatdagi ishonchni ta’minlaydi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan ilgari surilgan “Soliq ma’muriyatchiligi 3.0” konsepsiyasida soliq majburiyatlarini bajarish jarayoni soliq to‘lovchilar foydalanadigan tabiiy biznes tizimlariga integratsiyalashuvi, natijada esa soliq nazorati post-factum tekshiruvdan oldindan va avtomatik nazoratga o‘tishi asoslab berilgan [6]. Bu konsepsiyaga ko‘ra, soliq auditining roli qisqarmaydi, balki o‘zgaradi: u ommaviy tekshiruvlar vositasidan murakkab xavflarni, xususan transfert narxlarni, guruh ichidagi operatsiyalarni, fiktiv tadbirkorlik va soliq bazasini yashirish sxemalarini aniqlashga yo‘naltirilgan yuqori malakali tahliliy faoliyatga aylanadi.

O‘zbekistonda bu yo‘nalishda muhim institutsional asoslar yaratildi. Soliq tekshiruvlarini o‘tkazish tartibi Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tasdiqlanib, kameral soliq tekshiruvi, sayyor soliq tekshiruvi va soliq auditining xususiyatlari, soliq organlari mansabdor shaxslari hamda soliq to‘lovchilarning huquq va majburiyatlari batafsil belgilab berildi [2]. Sayyor soliq tekshiruvlari o‘n ish kunigacha bo‘lgan muddatda va Tekshiruvlarni elektron ro‘yxatga olish yagona tizimi orqali, Prezident huzuridagi Tadbirkorlik sub’yektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha vakil bilan kelishilgan holda o‘tkazilishi belgilangan [3]. Soliq qo‘mitasining rasmiy saytida avtokameral tekshiruv formulalari ochiq e‘lon qilinib, soliq to‘lovchilar o‘z hisobotlaridagi tafovutlarni oldindan aniqlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda [4]. 2024-yilda soliq ma’muriyatchiligini yaxshilashga qaratilgan dasturiy mahsulotlar soni 74 taga yetgani va 60 ta vazirlik hamda tashkilot bilan 238 yo‘nalishda elektron integratsiya yo‘lga qo‘yilgani [5] soliq auditini ma’lumotlarga asoslangan tahliliy faoliyatga aylantirish uchun yetarli texnologik poydevor mavjudligini ko‘rsatadi.

Soliq to‘lovchilar huquqlarini himoya qilish sohasida ham sezilarli qadamlar qo‘yilmoqda. Tadbirkorlar bilan V ochiq muloqot yakunlari bo‘yicha qabul qilingan Prezident farmoniga muvofiq, 2026-yil 1-yanvardan

boshlab sayyor soliq tekshiruvlarini mobil videokameradan foydalangan holda o'tkazish majburiy etildi, videokamera qo'llanilmasdan o'tkazilgan tekshiruv esa noqonuniy deb hisoblanadi [7]. Shuningdek, soliq auditi natijalari bo'yicha qo'llanilgan moliyaviy sanksiyalarni olti oy davomida teng ulushlarda to'lash huquqi sayyor soliq tekshiruvi bo'yicha jarimalarga ham tatbiq etildi [7]. Bizningcha, bu choralar soliq organi bilan tadbirkor o'rtasidagi munosabatlarda shaffoflikni oshiradi, tekshiruvlar davomidagi nizolarni ob'ektiv dalillar asosida hal etish imkonini beradi va moliyaviy sanksiyalarning tadbirkorlik faoliyatiga salbiy ta'sirini yumshatadi.

Shu bilan birga, amaliyot tahlili raqamlashtirish va huquqiy kafolatlar o'rtasida ayrim ziddiyatlar paydo bo'layotganini ko'rsatmoqda. Jumladan, 2025-yil 1-maydan boshlab avtomatlashtirilgan dastur natijalari asosida soliq bazasini yashirish yoki kamaytirib ko'rsatish holatlari bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruvlarda tadbirkorni kamida 10 kun oldin xabardor qilish talabi qo'llanilmasligi belgilandi [8]. Bunday yondashuv soliq bazasini yashirish sxemalariga qarshi kurashda tezkorlikni ta'minlasa-da, dastur xulosasining asosiligi soliq to'lovchi tomonidan tekshiruvgacha muhokama qilinmasligi xatarini tug'diradi. Shuningdek, sayyor soliq tekshiruvi davomida elektron hisobvara-q-fakturalarni rasmiylashtirish imkoniyatini to'xtatib qo'yish holatlari bo'yicha tadbirkorlar va soliq maslahatchilari tomonidan savollar ko'tarilmoqda [4]. Soliq nizolarini sudgacha hal etish tizimida esa 2025-yil 1-avgust holatiga Soliq qo'mitasi 138 ta shikoyatni ko'rib chiqqan bo'lsa-da, soliq maslahatchilari ushbu tartib-taomilning xolisligi va samaradorligini chuqurroq baholash zarurligini ta'kidlamoqda [9]. Fikrimizcha, bu holatlar raqamli nazorat vositalari kuchaygani sari soliq to'lovchi huquqlarining protsessual kafolatlari ham parallel ravishda mustahkamlanishi lozimligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib, soliq auditini raqamlashtirish va uning xolisligini ta'minlash bo'yicha quyidagi takliflarni ilgari suramiz.

Birinchidan, soliq auditining alohida shakli sifatida elektron (masofaviy) soliq auditini Soliq kodeksida mustahkamlash maqsadga muvofiq. Bunda auditning asosiy qismi soliq organida mavjud elektron ma'lumotlar va soliq to'lovchidan elektron shaklda so'ralgan hujjatlar asosida o'tkaziladi, joyiga chiqish esa faqat inventarizatsiya yoki moddiy aktivlarni ko'zdan kechirish zarur bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Bu tadbirkorlik sub'yektining kundalik faoliyatiga aralashuvni kamaytiradi, tekshiruv muddatlarini qisqartiradi va soliq organi xodimi bilan bevosita aloqani minimallashtirish orqali korrupsiya xavfini pasaytiradi.

Ikkinchidan, xalqaro amaliyotda keng qo'llanilayotgan standartlashtirilgan soliq audit fayli formatini bosqichma-bosqich joriy etish taklif etiladi. Mazkur format soliq to'lovchining buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini (bosh daftar, kontragentlar, tovar-moddiy zaxiralar, asosiy vositalar harakati) yagona elektron tuzilmada taqdim etishni nazarda tutadi [10]. Dastlab yirik soliq to'lovchilar uchun soliq auditini tayinlanganda so'rov asosida taqdim etish, keyinchalik esa davriy taqdim etish tartibini joriy etish mumkin. Bizningcha, bu soliq auditorlariga buxgalteriya ma'lumotlarini elektron hisobvaraqa-fakturalar va bank ko'chirmalari bilan avtomatik solishtirish, ya'ni an'anaviy auditda bir necha hafta talab qiladigan tahlilni bir necha soatda bajarish imkonini beradi.

Uchinchidan, yirik soliq to'lovchilar uchun kooperativ muvofiqlik (gorizontal monitoring) rejimini joriy etish lozim. Ushbu model Niderlandiya, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlarda muvaffaqiyatli qo'llanilib, unda soliq to'lovchi ichki nazorat tizimini soliq organi talablariga muvofiq yo'lga qo'yadi, murakkab operatsiyalar bo'yicha soliq organi bilan oldindan maslahatlashadi, soliq organi esa buning evaziga an'anaviy soliq auditini o'tkazishdan voz kechadi yoki uning hajmini keskin qisqartiradi [11]. Fikrimizcha, O'zbekistonda bu rejimni dastlab davlat ishtirokidagi yirik korxonalar va xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida hisobot tuzuvchi

sub'yektlar uchun ixtiyoriy tajriba sifatida sinovdan o'tkazish maqsadga muvofiq. Natijada soliq auditining resurslari o'rta va kichik biznesdagi yuqori xavfli segmentlarga yo'naltiriladi.

To'rtinchidan, avtomatlashtirilgan xavf tahlili natijasida tayinlangan soliq auditida soliq to'lovchining "tushuntirish olish huquqi"ni kafolatlash zarur. Ya'ni oldindan xabardor qilish talabi qo'llanilmagan hollarda ham audit boshlangan kuni soliq to'lovchiga aniqlangan xavf mezonlari va ularning asosi yozma ravishda taqdim etilishi, u esa uch ish kuni ichida o'z izohlarini berish huquqiga ega bo'lishi lozim. Bu algoritmik qarorlarning shaffofligini ta'minlaydi va asossiz tekshiruvlar bilan bog'liq nizolar sonini kamaytiradi.

Beshinchidan, soliq audit xulosalari bo'yicha sudgacha shikoyatlarni ko'rib chiqish organining mustaqilligini oshirish zarur. Hozirgi tizimda shikoyat yuqori turuvchi soliq organiga beriladi va faqat shundan keyin sudga murojaat qilish mumkin [1]. Bizningcha, shikoyatlarni ko'rib chiqish bo'linmasini soliq auditini o'tkazuvchi bo'linmalardan tashkiliy va funksional jihatdan ajratish, uning tarkibiga mustaqil ekspertlar va tadbirkorlar vakillarini jalb etish hamda shikoyatlar natijalarini (qanoatlantirilgan, qisman qanoatlantirilgan, rad etilgan shikoyatlar soni va summasi) har chorakda ochiq e'lon qilib borish lozim. Shikoyat natijasida bekor qilingan qo'shimcha hisoblangan summalar ulushi esa har bir audit bo'linmasi faoliyatini baholashning majburiy ko'rsatkichiga aylantirilishi kerak. Bu soliq auditorlarini asoslanmagan xulosalar chiqarishdan tiyib turadi.

Oltinchidan, soliq auditining raqamlashuvi soliq auditorlarining kasbiy kompetensiyalariga yangi talablarni qo'yadi. Ma'lumotlar tahlili, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, transfert narxni belgilash hamda raqamli iqtisodiyot sub'yektlari faoliyatini soliqqa tortish bo'yicha ixtisoslashgan auditor guruhlarini shakllantirish, ularni muntazam malaka oshirish va sertifikatlash tizimini yo'lga qo'yish, fikrimizcha, raqamli vositalardan to'liq samara olishning zaruriy shartidir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda soliq auditini takomillashtirish jarayoni texnologik yangilanish va soliq to'lovchi huquqlarini kafolatlashni uyg'un holda olib borishni talab etadi. Elektron soliq auditini huquqiy jihatdan mustahkamlash, SAF-T formatini joriy etish, yirik soliq to'lovchilar uchun kooperativ muvofiqlik rejimini sinovdan o'tkazish, algoritmik qarorlar bo'yicha tushuntirish olish huquqini kafolatlash va sudgacha nizolarni hal etish organining mustaqilligini oshirish soliq auditining fiskal samaradorligini oshirish bilan birga, soliq organlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi hamda ixtiyoriy soliq intizomini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (yangi tahriri). 2019-yil 30-dekabr, O'RQ-599-son. — lex.uz.
2. Soliq tekshiruvlarini o'tkazish tartibi tasdiqlandi. 2021-yil 11-yanvar. — kun.uz.
3. Sayyor soliq tekshiruvini o'tkazish tartibi tasdiqlandi. 2020-yil 26-iyun. — kun.uz.
4. Soliq nazorati (mavzuiy materiallar). — buxgalter.uz.
5. Soliq qo'mitasi. "Soliq qo'mitasi faoliyatining 2024-yildagi yakunlari: natija va kelgusi rejalar". 2025-yil 1-aprel. — gov.uz/soliq.
6. OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. — Paris: OECD Publishing, 2020.
7. Endi soliq tekshiruvlari mobil videokamerasiz o'tkazilmaydi. — zamin.uz.
8. Soliq tekshiruvlari yangi tartibda o'tkaziladi. 2025-yil 6-mart. — spot.uz.
9. Soliq nizolarini sudgacha hal etish bo'yicha materiallar. — buxgalter.uz.
10. OECD. Guidance Note: Standard Audit File — Tax. Version 2.0. — Paris: OECD Publishing, 2010.
11. OECD. Co-operative Compliance: A Framework. From Enhanced Relationship to Co-operative Compliance. — Paris: OECD Publishing, 2013.